

K ROZVOJI MEDIÁLNÍ GRAMOTNOSTI A PODPOŘE VÝUKY MODERNÍCH DĚJIN: HRANÝ FILM

KAMIL ŠTĚPÁNEK

The text gives an alternative viewpoint of war conflicts of the 20th century in the teaching of history in primary school. It emphasises the importance of the film media in shaping the child's historical awareness. It also notes the need for developing the child's skills in analysing the media message for war conflicts of the 20th century, encoded into characteristic genres feature films.

Key words: war conflicts of the 20th century; media-aided education; methodology of history; historian film; teaching history

Dějiny 20. století kladou na učitele dějepisu nemalé faktografické i interpretační nároky. Oborová didaktika je proto nucena hledat odpovědi na otázky, proč právě upřednostňuje to či ono téma a jakou metodickou podporu je mu schopna poskytnout.

Zároveň však předpokládáme, že probíhající kurikulární reforma umožní využívat cesty, které jsou sociálně a zkušenostně blízké mladé generaci a které se v současné historické kultuře těší nadstandardnímu zájmu.¹ Nové spojnice do minulosti v dnešní době prezentuje zejména film, televize nebo internet. Významnou roli v již probíhajícím procesu by proto měla sehrát mediální výchova a její očekávané výstupy. V kontextu didaktiky dějepisu řešíme zpětně provázaný problém, jak žáky naučit zacházet s těmito typy historických informací a zároveň kultivovat jejich historické vědomí.

Reflexe dějin 20. století představuje v kinematografii velmi široké téma, proto předkládaný příspěvek nutně představuje pouze subjektivní, nereprezentativní pokus o zvýraznění a uplatnění některých dimenzí hraného filmu. Obsahovou pozornost omezuje na klíčové střety konfliktního století: první, druhou a studenou válku. V didaktické části posléze nastiňuje a komentuje škálu alternativních vstupů do výuky.

Příčiny první světové války jsou dostatečně objasněny a jejich výklad na základní škole zcela jistě nepatří mezi problémové. Uplatněním mediální výchovy lze však téma inspirativně doplnit. V některých snímcích jsou totiž umělecky ztvárněny, kromě nezbytného válečného násilí, mediální dobové propagandistické mechanismy. Právě tento prvek vytváří z neodborného filmařského pohledu na historické téma vhodný materiál k naplňování vybraných cílů nové podoby edukace.

První světová válka nebyla vedena jen na frontě vojenské a ekonomické, ale i propagandistické. Správně vedená propaganda posílila vlastní vojáků a podryla morálku nepřátelských vojsk i jejich chuť bojovat. V této době sice neexistovala televize, internet a kyberprostor, nicméně dobová média v podobě plakátů, fotografií i jen dobře koncipovaných propagandistických projevů dokázala vzbudit mezi občany přesvědčení, že vinu za vypuknutí války nese nepřítel, a přimět je ke spolupráci. Příkladnou ukázkou tohoto mechanismu je pasáž proslulého Remar-

¹ VODÁKOVÁ, J.: *Kam se má ubírat výuka dějepisu?* Zkola. Informační a vzdělávací portál školství Zlínského kraje [online]. © 2009. Dostupné z: <http://www.zkola.cz/zkedu/pedagogictpracovnici/kabinetspolecenskychvedaumeni/clanky/29075.aspx> [cit. 20. 4. 2011].

Gallipoli (Austrálie 1981): Měl to být krátký, rytířský soubor muže proti muži. A potom... sláva. Výzvěň větší protiválečných snímků připomínajících masakry prvního světového střetu je více než srovnatelné. Právě nejpůsobivější z nich (*Gallipoli* nebo *Na západní frontě klid*) začínají euforií odvedenců a končí nesymslným krveprolíváním. Prostřednictvím oborové didaktiky lze tyto umělecké interpretace historické skutečnosti i jejich etická poselství přizpůsobovat cílům moderní dějepisné výuky.

quova románu (i filmové adaptace),² ve které fiktivní profesor Kantorek podpoří kolektivní egotismus národa a vyloží studentům probíhající válku jako boj za ochranu a propagaci německého typu civilizace. Třída jako jeden muž narukovala na frontu a studium nahradilo vraždění nevinných lidí.

Po pravdě řečeno, filmů o Velké válce není zase tolik a orientace ve filmových titulech je snadno zvládnutelná. Přesto ty v obecném povědomí zapsané nabízí široký rejstřík přístupů a podávají zejména svědectví o kulturní politice 20. století, o ideologii, manipulaci s fakty a lidmi před promítacím plátnem nebo obrazovkou, ale také o umění, klišé a kýchci.

Využít můžeme těch, které snad, byť jde o žánrově odlišné snímky, představují jistou klasičku: *Gallipoli*, *Na západní frontě klid*, *Dobrý voják Švejk*, *Zborov*. Neměli bychom zároveň zapomenout na tituly, které si získaly mladého diváka vizuální atraktivitou bojových střetů: *Stihači, na start!*, *Rytíři nebes* nebo *Rudý baron*.

O hrůzách boje s fašismem bylo natočeno divácky nevstřebatelné množství filmů. Zdaleka ne všechny se ovšem odehrávají uprostřed zákopů, střelby a výbuchů. Avšak i zdánlivě komorně natočené příběhy (*Konference ve Wannsee*)⁴ spolehlivě generují pocity bezmoci a strachu.⁵ Důvodů, proč se stále točí nové a nové filmy o poslední světové válce, nalezneme opravdu mnoho. Je nicméně zřejmé, že spouštěče neutuchajícího zájmu se rozprostírají od touhy po

² Srov. blíže REMARGUE, E. M.: *Na západní frontě klid*. Praha 1967. Knižní předloha převedena na plátno MANN, D. (režie): *Na západní frontě klid*. USA – VB 1979, resp. MILESTON, L. (režie): *Na západní frontě klid*. USA 1931.

³ PIERSON, F. (režie): *Konference ve Wannsee*. VB – USA 2001. Takřka formou hraného dokumentu je divákovi přiblížena nechvalně proslulá schůzka nacistických pohlavářů z ledna 1942 za účelem konečného řešení židovské otázky v Třetí říši.

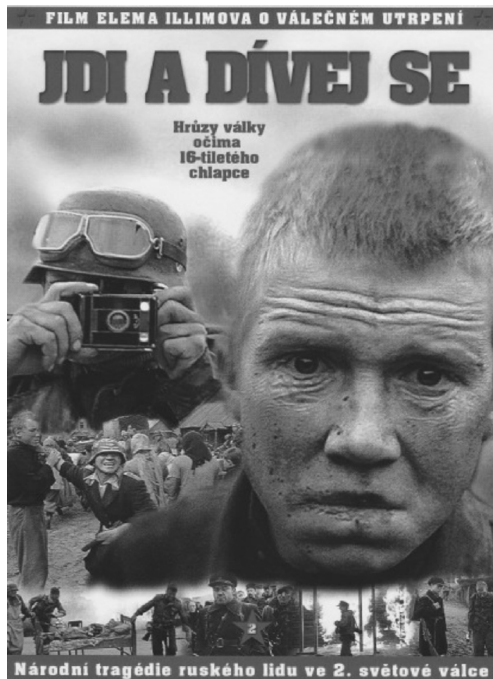
⁴ S takto vymezeným tématem neoddělitelně souvisí problematika holocaustu. Jelikož je jí však věnován ve školské edukaci soustavný zájem, je v předkládaném textu zmiňována spíše okrajově a pozornost se upírá k válečnému konfliktu. Nicméně alespoň formou poznámky je vhodné připomenout, že důležitou součástí současné historické kultury představuje forma zobrazování holocaustu. Zásadní téma dějin 20. století je spíše než profesionálním historickým exkurzem formováno uměleckou fikcí z oblasti publicistiky a popkultury. Hlavní zdroj informací utvářejících historické vědomí běžného konzumenta tedy představují hrané filmy jako *Holocaust*, *Schindlerův seznam* nebo *Život je krásný*. Bylo by však chybou přehlížet i pozitiva této skutečnosti. Přinejmenším otevřela diskuzi o jeho správném zobrazení a nepodceňujeme také fakt, že pro širokou veřejnost v podstatě hororové téma učinila konzumovatelným.

povrchní zábavě, přes potřebu reflexe fenoménu, který formoval současnou identitu mnoha národů, až k manipulativní potřebě předělávat historii.

Objemnost seznamů dostupných filmů s tematikou druhé světové války nás rychle přesvědčí o obtížnosti jakékoli orientace. Jejich počty, například jen v internetových encyklopediích, jdou do stovek⁵ a potenciálnímu uživateli je zřetelnějším vodítkem snad jen země původu. Dekodér vhodných titulů pro dějepisnou výuku není snadné nalézt. Proto by se, viděno optikou potřeb mediální výchovy, jedním z klíčů klidně mohl stát výzkum znalostí a obliby u žákovského publika, nikoli jen seznam českým ministerstvem školství doporučených a prověřených filmů.⁶

Fenomén studené války zanechal odkaz stále působícího dědictví, stejně jako oba skutečné globální konflikty. Obsáhl změny myšlení lidského společenství od otázek vojenské bezpečnosti (jaderné arzenály velmocí) až po kulturní sféru a zřetelně ukazuje, kde je se současností pevně propojen. Kontakt s veřejností tradičně převažuje v mediální sféře, kde se rovněž promítl do filmu obecně a zejména filmu hraného, ať už dobového, nebo zpětně reflektujícího konkrétní události.

Poválečné půlstoletí představuje pro mediální výchovu nevyčerpatelný zdroj námětů. Rejstřík sahá od každodennosti v totalitních režimech, přes plány na výrobu super bomb až po osudy třetího světa vydaného napospas sovětsko-americkému soupeření. Jednou z alternativních možností, jak téma v kontextu školní výuky uchopit, je proto zúžení pohledu na stěžejní projevy studené války: nebezpečí globální jaderné katastrofy a měření sil velmocí na vedlejších bojištích. Tyto projevy mohou být představovány skutečnými válečnými konflikty, jejich simulacemi nebo „jen“ souborem rozvědných služeb. Ne vždy se však jedná o pouhý mediální obraz soupeře. Filmy z této éry a o ní jsou cenné především přesvědčivě věrným obrazem nejrůznějších forem utrpení a tísnivé atmosféry, kterou sovětsko-americké soupeření přineslo. Aby však byly prvoplánové i kódované informace pro naše účely čitelnější, je vhodné uplatnit multiperspektivní vhléd. Jeho prostřed-

Jdi a dívej se (SSSR 1985): jako inspirace pro mediální výchovu. Druhá světová válka ve filmu, to je kritická sebereflexe národní minulosti, někdy propaganda, často povrchní zábava, ale téměř vždy obrazy násilí. Je dětský konzument imunní vůči projevům mediálního násilí? Pokud se uplatnění válečných snímků nechceme zcela zříci, je důležité reakce žáků sledovat a o problémech diskutovat.

⁵ *Wikipedie. Otevřená encyklopedie. Seznam filmů s tematikou druhé světové války z východní fronty* [online]. Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Seznam_film%C5%AF_s_tematikou_druh%C3%A9_sv%C4%9Btov%C3%A9_v%C3%A1lky_z_v%C3%BDchodn%C3%AD_fronty [cit. 20. 3. 2011].

⁶ Projekt s označením *Kánon filmu* startuje do školského terénu od počátku roku 2011. Od promítání několika desítek časem prověřených, hodnotných i zcela komerčních, snímků a uplatněním dalších výukových aktivit se očekává rozvoj mediální gramotnosti středoškolského studenta.

nictvím rychle zjistíme, že téma proniklo do všech významných žánrů filmu, avšak nejsilnější kořeny zapustilo ve válečných snímcích a sci-fi.

Pro rámcovou představu lze uvést například následující tituly. V žánru válečného a protiválečného filmu: *V nepřátelských vodách, Krvavý příliv, V ostře sledovaném pásnu, Osamělá plavba, Událost ve čtvrtci 36-80, Rambo. První krev, Rambo II, Copak je to za vojáka, K 19, Top Gun, Hon na Rudý říjen, Vysoká modrá zeď, Četa, Apokalypsa*.⁷ Sci-fi, katastrofický film: *Válka světů, Den poté, Konec srpna v hotelu Ozon, Dopisy mrtvého, Šílený Max, Dr. Divnoláska, Na břehu, Malevil, Planeta opic, Do nitra planety opic, Terminátor, Válečné hry*. Z produkce špionážních snímků: *Srdečné pozdravy z Ruska, Goldfinger, TASS je zplnomocněn prohlásit*. S ambicí zachytit prostřednictvím filmového umění historické události: *13 dní, Volba cíle*.

Odlišnou perspektivu nabízí mapování podle národních kinematografií. Tradičně masivní investice, velkorysé reklamní prostředky i řemeslná zkušenost zaručují americké kinematografii početní převahu, a tedy i rozhodující podíl na tvorbě mediálního obrazu konzumenta – žáka školou povinného nevyjímaje. Ostatní západní demokracie představují v našem srovnání spíše skromnou produkci, v níž stojí za zmínku francouzský *Malevil* nebo britské špionážní bondovky. Sovětský blok vyřkl své akční odpovědi na Ramba a spol. *Osamělá plavba* či *Událost ve čtvrtci 36-80* nebo se připojil k varování před důsledky globálního konfliktu *Dopisy mrtvého*, aby tak sekundoval jedinému českému snímku na toto téma *Konec srpna v hotelu Ozon*.

Válečné hry (USA 1983): Jak věrně mohou hrané filmy zrcadlit traumata své doby, žáky názorně přesvědčí nejen tento snímek. Momentálně se dětská hrdinová ještě dobře baví a sledují na obrazovce dráhy nukleárních raket mířících na cíle v USA (bílé čáry v horní části monitoru). Netuší, že se nejedná o počítačovou hru, ale vojenský program, schopný rozpoutat třetí světovou válku. Prožitek dětského filmového hrdiny ve fiktivním příběhu účinně poslouží například k evokaci zosobňujících otázek probíraných témat studené války.

Při rozvíjení mediální gramotnosti se logicky nabízí přirozené mediální prostředí, které dnešní žáky obklopuje. Zjištění, zdali jsou svými oblíbenými filmy manipulováni, nebo naopak nedotčeni jejich skrytým poselstvím, už bude součástí implementace mediální výchovy do výuky dějepisu. Výše uvedená specifika tak zároveň představují edukační potenciál, jehož rejstřík je možné využít naplno od tradiční ilustrace, přes motivaci až k recepci a analýze mediální manipulace.

Záběry, které hrané filmy o válkách přináší, jsou nesmírně působivé. Jenže od historického dokumentu a hraného filmu si i sami tvůrci slibovali víc než pouhé obrazy vyvolávající hrůzu. Zejména plnil účely propagandistické.⁸ Oba charakteristické rysy je třeba v intencích oborové didaktiky a mediální výchovy náležitě zohlednit.

Při implementaci tématu rozhodně nelze podcenit vztah obrazů války a dětské psychiky. Asociace, které tzv. protiválečný nebo válečný film vyvolává, nejsou u všech žáků stejné. Mohou být závislé na rodinných zkušenostech přenášených z generace na generaci, ovlivněny aktuální situací, postavením

⁷ D'AGOSTINI, P.: *Legendární filmy*. Praha 2009, s. 388.

⁸ SEKERA, M.: *Média a politická propaganda*. Metodický portál inspirace a zkušenosti učitelů. [online]. © 2006. Dostupné z: <http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/557/MEDIA-A-POLITICKA-PROPAGANDA.html/> [cit. 4. 11. 2009].

společenské vrstvy nebo na změnách společenského klimatu. Promítání filmu nebo vybrané scény může dětskou mysl zaplnit válečnými hrůzami.

Pokud se tedy ve vzdělávací činnosti nechceme zříci uplatnění válečných filmů, je třeba tento problém reflektovat. Reakce žáků pečlivě sledujeme, a pokud neodpovídají našim očekáváním, je na místě je s dětmi formou řízené diskuze analyzovat.

Můžeme pracovat s širokým rejstříkem filmů, vyznačujících se na jedné straně relativní věrohodností (*13 dní*, USA), na straně druhé propagandistickou manipulací (*Pád Berlína*, SSSR) apod., a podle toho metodicky připravit práci v hodině. Podpora rozvíjení žákovy dovednosti rozpoznat mechanismy přesvědčovacími strategiemi, propagandy v médiích a propagandy vázané zejména k období studené války je velmi důležitá.⁹

Z řady možných analýz propagandy ve filmovém médiu se v rámci školské praxe oborově didaktiky a mediální výchovy můžeme zamýšlet nad vyhledáváním a demonstrováním následujících elementárních prvků. Za užití vhodné sekvence by mohl žák pod vedením učitele bez problémů odlišit druh ideologie a záměr propagandistické kampaně. Potíže by nemělo činit ani určení cílové skupiny, rozpoznání druhu média, jeho žánru (hraný, dokumentární, animovaný, sci-fi, špionážní, katastrofický, protiválečný apod.), zvláštních prvků posilujících účinek propagandy,¹⁰ negativně vyznívajících záběrů, temné, či naopak optimistické hudby, agresivního slovníku, výběru lidských typů apod. Jak bylo řečeno, důležitou součástí představovala i jistá forma domácí předpropagandy, která připravovala občana na pravděpodobnou účast ve válečném konfliktu. Odhalení tohoto rysu dobových mediálních sdělení je rovněž nepochybně v možnostech dnešního žáka základní školy.

Práce s hraným filmem ve výuce na téma moderních válek nabízí v tomto případě možnost zjistit, co vypovídá dobové ztvárnění o zkušenostech člověka nejen s mechanismy (mediální) propagandy,¹¹ ale i s válečným násilím. Nemusíme se přitom bránit elementárnímu srovnání filmů mezi sebou, případně srovnání nejen obrazových zkušeností (film, plakát), ale i textu (román, memoáry). Krátce by měly být zmíněny rovněž motivy vedoucí k natočení filmu (potřeba společnosti vyrovnat se s válečným traumatem, jeho hrozbou, ideologická manipulace apod.), popřípadě k realizaci filmové adaptace. Žáci si tak uvědomí skutečnost, že filmové médium zobrazuje válku ve více podobách. Kromě snímků, které staví válku do pozice obžalovaných, existují i filmy posouvající do popředí hrdinskou oběť, statečnost vojáků a jejich povinnost k boji za vlast nebo ideje. Jak dalece je veřejnost médiem a propagandou manipulovatelná? Co je ve filmu reálné? Co je vytvořeno pomocí techniky? Jak dalece se v konkrétním filmu jedná o manipulaci veřejnosti? Kdo je ve filmu demaskován nebo kritizován? Jakou roli při tom hraje veřejnost a moc, kterou disponují média? Pracují podobně i naše média?

⁹ VERNER, P.: *Mediální výchova*. Praha 2007, s. 66–84.

¹⁰ Problematika zároveň velice široká a zdaleka přesahující rámec i odborné zaměření textu. Nejedná se pouze o spojení totalitních režimů a propagandy, ale i komplikované otázky typu propaganda versus demokratický stát. Zatímco totalitní režimy se potřebou a nutností propagandy nikdy neskřývaly, pro demokratický systém byla vždy diskutabilní a problematická. Přinejmenším ji bylo nutno odlišit od propagandy komunistické a v konečném výsledku ji vnímat jako protipropagandu. Srov. blíže DURMAN, K.: *Popely ještě žhavé. Velká politika 1938–1991*. Praha 2004, s. 169–183, 312; JOST, F.: *Realita – fikce: říše klamu*. Praha 2006; *Informační systém Masarykovy univerzity. Učebnice* [online]. Dostupné z: <http://is.muni.cz/elportal/estud/pedf/js08/avk/ucebnice/lekce.htm> [cit. 5. 11. 2010].

¹¹ Srov. blíže WRÓBEL, A.: *Výchova a manipulace*. Praha 2008, s. 105–118; STREJČKOVÁ, D.: *Mediální výchova ve výuce českého jazyka na 2. stupni ZŠ*. In: Tušková, J. M. (ed.): *Studentská vědecká konference katedry českého jazyka*. Brno 2008, s. 55–60; STREJČKOVÁ, D.: *Mediální komunikace a potřeba rozvíjení mediální gramotnosti*. *Bohemia Olomucensia – Philologica Juvenilia*, 2010, č. 2, s. 220–228; LABISCHOVÁ, D.: *Etická dimenze historického vědomí – podněty pro oborovou didaktiku*. *CIVILIA – Revue pro oborovou didaktiku společenských věd*, 2011, č. 1, s. 28–42.

Má-li být do teoretických úvah i dějepisné edukace úspěšně implementován hraný film, je vhodné volit kinematografická díla nikoli pouze na základě jejich umělecké kvality, nýbrž dle záznamu v obecném povědomí. Jejich věkově přiměřené analýzy, recepce, respektive tvořivé interpretace podávají žákovi cenné svědectví o kulturní politice 20. století, ideologii, manipulaci s fakty a lidmi před promítacím plátnem nebo klišé a kýči. Odráží-li navíc svoji současnost, představují pro výuku specifický historický pramen. A prostřednictvím postupů mediální výchovy lze při promýšlení didaktických a metodických konceptů vytěžit edukační přínos prakticky z každého titulu.

Summary

The Development of Media Literacy and the Promotion of Modern History Teaching: Feature Film

The text gives an alternative viewpoint of the topic of War Conflicts of the 20th century in the teaching of history in primary school – a topic imparted to schoolchildren by the media outside school independently of the teacher, primarily in the form of films. It emphasises the importance of the film media in shaping the child's historical awareness. It also notes the need for developing the child's skills in analysing the media message encoded into war films. It offers methodical support to school teaching with the use of suitable examples, which can help to elucidate this conflict for schoolchildren with details that are not confined exclusively to the front lines, and help them understand contemporary propaganda by depicting the mechanisms it employs.